

mástól bátran szétválasztani és a közös magyarázatról végre lemondani? Végül van-e létjogosultsága egy olyan könyvnek, amely a zenei nagysághoz nem a nagyság, hanem a zene felől közelít – járhatunk-e jó nyomon, ha többször, „szakmai” nagyságot különböztetünk meg? Van-e többféle nagyság?

Körülbelül ezek azok a kérdések, amelyek mentén egy könyvnek haladnia kellene, ha a nagyság szót viseli. Ómoldalán, és ha a szó valósága elől nem a magától értetődés álszent érvéhez menekül. A utolsó kérdés az, nem kellene-e e kérdések megválaszolásához már magához is nagyság, ez azonban önmagára reflektálni szerencsére képtelen. De még mindig jobb helyesen feltejt kérdéseket válasz nélkül hagyni, mint helyesen válaszolni meg a rossz kérdéseket.

Dolinszky Miklós

VÁLSÁGOK ÉS KOALÍCIÓK

Mancur Olson: Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1987. 401 oldal, 97 Ft

A nyolcvanas-kilencvenes évek nyugati társadalomtudománya ismét nagy érdeklődéssel fordul az olyan elemzések felé, amelyek a modern gazdaságok felemelkedésének és hanyatlásának okait kutatják. Itt nem konjunkturális jelenségekről van szó, hanem például arról, hogy milyen rendszerbeli, strukturális, netán társadalompszichológiai tényezők lehetnek annak, ha egy civilizáció, egy birodalom vagy egy nagyhatalom rövid idő alatt elveszti nemzetközi súlyának és befolyásának jelentős részét.

A téma körvonalait olyan történetfilozófusok alakították ki, mint Oswald Spengler és Arnold Toynbee, bár ők a gazdasági kérdésekre még viszonylag kisebb figyelmet fordítottak. A huszadik század vége felé viszont egyre inkább kiderült, hogy a nemzetgazdasági teljesítmény kiemelkedő szerepet játszik a világpolitikai befolyás alakulásában. 1989 előtt

talán az összefüggés cáfolataként lehetett említeni a Szovjetuniót. 1991-ben azonban már a szovjet eset is azt bizonyítja, hogy stabil és növekedésképes gazdaság nélkül nem lehet tartós a világhatalmi szerep.

A nemzetgazdasági teljesítmény tényezői között Michael Porter szerint kulcsszerepe van a külkereskedelmi versenyképességnek. Egy másik híres teoretikus, Mancur Olson viszont a társadalmi szerkezet és az országon belüli társadalmi-gazdasági erőviszonyok alakulásában látja azokat a fő tényezőket, amelyek miatt látszólag hasonló adottságok mellett is meglehetősen különböző gazdasági fejlettségre jutottak olyan országok, mint például az Egyesült Királyság és Franciaország, Svédország és Norvégia vagy Spanyolország és Görögország.

A kollektív cselekvés logikája

Olson könyve Magyarországon 1987-ben jelent meg. Akkor már sejteni lehetett, hogy a hatalom szerkezete felbomlóban van. Az akkortájt folyó politikai tárgyú viták egyik gyakran visszatérő kérdése az volt, hogy a hatalomban lévők koalíciói vajon mennyire lehetnek még hosszú életűek, illetve hogy mely politikai lobbyk látják majd érdekükben állónak azt, hogy kisebb-nagyobb mértékben elszakadjanak a fennálló párhatalomtól. A vztlépcsővita kapcsán először vált teljesen világossá, hogy széles érdekcsoportok növelhetik meg jövedelmüket azáltal, ha különféle címenként szövetségeket tudnak kötni a hatalmon belüli lobbykkal. A vztlépcső megépítésében érdekelt csoportok a gazdaságpolitikusokkal szemben például azzal érveltek, hogy az új erőmű az ország energiamérlegét javítja majd, a közlekedési lobbyval szemben azzal, hogy Budapest fölött új átkelési lehetőség nyílik a Dunán, sőt még környezetvédelmi szempontokra is hivatkoztak azzal, hogy a vztlépcső létrehozásával újabb atomerőművi beruházások válnak elkerülhetővé.

Mancur Olson könyve azért lett a nyolcvanas évek végi Magyarország egyik társadalomtudományi bestsellerje, mert külföldi – zömmel angolszász – példákön bizonyította be a lobbyk és érdekközlációk által vezérelt társadalom gazdasági-politikai rendszertől független számos vonását. Olson példái nem a Kelet-Európa-kutatás szokásos eszköztárát

szemléltették, ahol gyakran nehezen különíthetők el az öröklött elmaradottságból és magából a rendszerből eredő zavarok. Az amerikai gazdaságszociológusnál sokkal inkább arról van szó, hogy a koalícióktól átszótt társadalomban általános törvényszerűségek (is) érvényesülnek. Azt már csak a hazai viszonyok újszerű magyarázatát igénylő olvasó tehetné hozzá, hogy a koalíciók elburjánzása a politikai hatalom erős centralizációja mellett és viszonylag fejletlen társadalmi és gazdasági feltételek közepette különösen káros hatásokkal járhat.

Olson több alaptételből épít fel könyvét. Az elsőről a nagyhatalmak sorsával kapcsolatban már volt szó, bár a szerző értelmezése meglehetősen újszerű. Olson nem egyetlen civilizáció vagy kultúrkör fejlődését kíséri figyelemmel – „*úrt világokat*” a huszadik század végén, a „*globális falu*” korában nemigen lehetne kiragadni –, hanem azt hangsúlyozza, hogy egy-egy civilizáción belül is létezhetnek egymás mellett olyan társadalmak, illetve államok, amelyek történelmi léptékekkel mérve hanyatlást, illetve felemelkedést mutatnak. Egymással való versengésük közben kell megküzdniük olyan globális problémákkal, mint a stagfláció vagy a környezetszennyezés. Válaszaik minősége természetesen függ attól, hogy társadalmi, illetve gazdasági szempontból milyen irányban mozognak vagy fejlődnek.

Egy másik alaptétel tulajdonképpen szociológiai közhely, amely azonban Olsonnál új megvilágításba kerül. A közhelyet az a (nem a könyvből való) példa szemléltetheti, amely szerint egy falu határában adott a legelőterület, viszont a falu gyarapodásával párhuzamosan egyre kisebb darab föld jut a község határában lévő legelőterületből egy-egy tehénre, amiért a dolgok előrehaladtával előbb-utóbb eljön a pillanat, amikor egyes gazdák érveket keresnek ahhoz, hogy a legelőterület adott kritérium szerinti egyenlően felosztását szorgalmazzák. A többség közös érdeke a korábbi állapot – az egyenlő elosztás – kompromisszumok árán való fenntartása marad, a kisebbség viszont új helyzetet kíván kialakítani. A kormányzat (azaz a falu polgármestere) ilyenkor nem tehet mást, mint hogy olyan intézkedéseket igyekszik fogantatni, amelyek meggátolják, hogy a kisebbségi csoport

befolyása tovább nőjön, és egyúttal elősegítik, hogy a stabilitásban érdekelt többség együtt maradjon.

Hasonló problémákkal minden kormánynak meg kell küzdenie, különösen akkor, ha a gazdaság növekedése nem kielégítő, azaz nem bővült megfelelően a „zöldterület”. Az alapelvet azért kell különösen kiemelni, mert Olson egyes kommentátorai – jogosulatlanul – azt tartották a könyv (sőt a ritka következetességgel építkező egész olsoni életmű) egyik fő fogyatékoságának, hogy – a szerző érvei szerint – a koalíciók elburjánzásának a gazdasági növekedés lefékeződése a következménye. Márpedig a könyv a fordított irányú összefüggést ugyancsak hangsúlyozza.

A harmadik alaptétel a szociálpszichológiában egyszerű formájában „potyautas-problémaként” ismeretes. A probléma eredeti változatában kisebb csoportokra vonatkozik, amelyek közös áldozatot hoznak valamilyen célért. A cél elérése a csoport minden tagjának érdeke, de a haszonból az is részesül, aki nem vállalta magára az áldozat megfelelő részét. A „potyautas” példája a csoport többi tagja számára is vonzó lehet. A „potyautasok” számának növekedése azonban a csoport megmaradó tagjainak áldozatvállalását mind nagyobbá és egyre értelmetlenebbé teszi. A példa akkor igazán érdekes és elgondolkodtató, ha azt is feltételezzük, hogy a csoportból és a közös hasznokból nem lehet kizárni senkit (természetesen a „potyautas” sem), valamint azt, hogy a „potyautas”-viselkedésért nem szabható ki büntetés. A problémára tehát csak a csoport közösségi felelősségtudata hozhat megoldást.

Olsonnál – a probléma makroszintű átfogalmazásában – a társadalom különféle csoportjai azok, amelyek hozzájárulásuknál nagyobb mértékben próbálnak meg a közös javakból részesedni. Ezen a „koalíciós harctéren” akkor támad zavar, amikor kiderül, hogy a „potyautasként” viselkedni kívánó csoportok egyes tagjai is a rájuk eső terhek vállalása nélkül kívánnak részesedni a csoport által kivívott eredményből. A csoport stabilitása akkor borul fel, amikor a csoport túl nagygyá válik, és egyes tagjainak az érdekei már a „különutas” magatartást sugallják.

Lobbyk és koalíciók

Az Egyesült Államokban a lobbyszás elfogadott és legális dolog, és Olson ezzel kapcsolatban frappáns módon általánosítja a „pótyautas-problémát”. Könyvében két példát is hoz: *„Állátanostva, minden lobbyszervezet, amelynek általános változást sikerül előidéznie a jogszabályokban vagy a szabályozásban, közös vagy kollektív jószágot nyújt ezáltal azoknak, akik hasznot húznak a szóban forgó változásból. Továbbá, minden társulás – vagyis minden kartell –, amely piaci vagy ipari akciók révén magasabb árat vagy bért kíván elérni, miközben a kínálat mennyiségét korlátozza, emeli az árat minden egyes eladó számára, s ezáltal kollektív jószágot teremt valamennyi eladónak.”* (46. o.)

Az elemzés logikai kiindulópontja tehát Olson könyvében az, hogy a koalíciókból (is) felépülő társadalom mozgását jelentős mértékben a koalíciók változásai alakítják. Ez a hipotézis azonban jócskán túlmegy a uszta társadalom- vagy gazdaságfilozófián, és olyan társadalomképet vázol fel, amelyben uralkodó szerepük van a társadalom fejlődése, „öregedési folyamata” során elszaporodott elosztási koalícióknak.

Fontos felhívni a figyelmet a koalíciók „elosztás-központúságára”. Az Olson-féle értelmezésben ez nem csak a megtermelt javak elosztására vonatkozik, hanem a piacra jutási lehetőségek, politikai befolyást erősítő pozíciók sít. elosztására is. Így a társadalom fejlődése során egyre nagyobb tér jut az elosztási koalícióknak, amelyek egyébként formálisan vagy informálisan egyaránt megszerveződhetnek. Mai magyar példával élve, elosztási koalíciónak tekinthetünk egy olyan pártot, amely nagyrészt a reprivatizáció, illetve a kárpótálás jelszavával érte el választási sikereit, de elosztási koalíció az egymással egyébként versengő biztosítótársaságok alkalmi szövetsége is, amelyet a kötelező gépjárműbiztosítási díj bevezetése érdekében kötöttek.

Az elosztási koalíciók elszaporodása azonban Olson szerint törvénytörő módon csökkenti az átlagos hatékonyságot és a társadalom összjövedelmét. A koalíciók működése és befolyásuk erősödése nyomán gyengül a társadalom technikai és lélektani alkalmazkodóképessége, védtelenebbé válik a káros külső és belső hatásokkal szemben. Ennek elkerüléséhez átmenetileg szükségessé válik, hogy a kormányzat erősebben lépjen fel a koalíciók-

kal szemben. Azon túl, hogy a hatalom erősebb központosítása sokféle veszéllyel jár, a túl hosszú ideig tartó kormányzati beavatkozás nem is igen hatásos. Mihelyt ugyanis a koalíciók alkalmazkodnak az „erősebb kéz” politikájához, sőt esetleg beépülnek a kormányzatba is, ismerős helyzet alakul ki, és az a látszat keletkezik, hogy ismét a kormányzati szerepet kell erősíteni. Azaz önmagát gerjesztő, ciklikus folyamat jöhet létre, amely kedvezőtlen esetben diktatórikus hatalom kialakulását is eredményezheti. Az a veszély azonban semmiképpen sem kerülhető el, hogy a társadalom és a gazdaság túlbürokratizálttá váljék, és az érdekegyeztetési problémák megoldása a kormányzat kapacitásának egyre nagyobb részét kösse le.

Olson tehát olyan képet fest a modern társadalmak fejlődéséről *állatában*, amely szerint az elosztási koalíciók folyamatos megszerveződése, illetve bővülése a fejlődés velejárója; a koalíciók akkor válnak fékező hatásúvá, ha a nemzeti jövedelemből való részesedésük gyorsabban bővül, mint ahogy a gazdaság növekszik. Ez előbb-utóbb minden gazdaságban bekövetkezik, és akkor természetesen a koalíciók „felrobbantása” lenne a legcélszerűbb megoldás. Arra a kérdésre azonban Olson sem ad választ, hogy feloszlatusuk miképpen mehet végbe demokratikus úton. Sőt annak a felderítését is az olvasóra bízza, hogy mennyi idő alatt válhat koalíciókkal „túlteltté” egy társadalom.

A könyv azért számos fogódzóval szolgál, mégpedig bőséges nemzetközi példatára révén. A példák vagy azt mutatják, hogy miért érvényes az adott esetre az Olson-elmélet, vagy pedig azt fejtő ki a szerző, hogy milyen sajátos nemzeti körülmények miatt van szükség külön magyarázatra. Ezek az érdeklésztő, nemritkán látványos fejtegetések felüldülést jelentenek akkor, amikor a pozitívista közéletismód uralomra jutása a modern társadalomtudományban, „a szárazság divatját” is magával hozta. A példák látványossága azonban veszélyt is rejt, hiszen esetleg a magyar olvasót arra csábíthatja, hogy képzeletben maga is Olson mezét öltse fel, és a hazai esetre megpróbáljon hasonlóan „blikkfangos” fejtegetést ligondolni. Akkor pedig nagyon könnyen abba a hibába eshet, hogy az elmúlt negyven, úz, öt vagy egy év bajaiért a különféle politikai mozgalmakat vagy csoportokat

egyformán felelőssé teszi, egyszerűen koalícióknak tekintve őket. Innen már csak egy lépés a politikai ellenfél „maffiaként” való megbélyegzése. Pedig Olsontól lebilincselő verbális logikája és nagy történelmi tapasztalati anyaga mellett azt is érdemes megtanulni, hogy nem pécéz ki – s főleg napi politikai okok miatt nem – egyetlen koalíciót sem. Igazi tudóshoz méltóan, a jelenség őt mozgatórugóival együtt érdekli, de az már nem, hogy elemzéséből mi következik itt vagy ott a napi politika számára.

Talán nemcsak a közgazdászok számára ismert Jánossy Ferenc neve. A gazdasági fejlődés trendvonalairól a hatvanas években írott nagy hatású könyvében Jánossy az újjáépítési igények által keltett, a szokásosnál sokkal nagyobb mértékű beruházási kereslettel magyarázta azt, hogy a második világháború után éppen két vesztes ország, az NSZK és Japán mutatott különösen gyors gazdasági növekedést. Noha Jánossy tételének különösen a háború utáni egy-két évtizedre vonatkozó gyakorlati érvényét nemigen lehet vitatni, igen figyelemreméltó tény, hogy a nyugat-német és még inkább a japán növekedési teljesítmény jóval a helyreállítási korszak után is meghaladta a fejlett ipari országok átlagát. Másrészt Délkelet-Ázsiában több kisebb ország is sikeresen követte a japán példát, de már húsz-harminc évvel a háború után. Ezekre az esetekre már új magyarázat szükséges.

Olson mind a német, mind a japán példát az általa kidolgozott elmélet révén könnyen értelmezhetőnek találja. A két ország bizonyos hasonló fejlődési sajátosságai e tekintetben segítségére vannak. E sajátosságok közül nemcsak az fontos, hogy mindkét országban több éven át a fegyverkezésnek alárendelt, erősen központosított gazdaságpolitika előzte meg a hadba lépést, hanem az is, hogy a nagy ipari-pénzügyi csoportoknak (kartellek és konszernek, illetve zaibatsuk) hagyományosan jelentős szerepük volt a tőke képződésében, a fő gazdaságfejlesztési irányok kijelölésében. E csoportok vagy maguk is elosztási koalícióknak tekinthetők, vagy pedig olyan „ernyőknek”, amelyek alatt sikeresen fejlődhetek a kisebb, speciális célokat kitűző koalíciók. Például olyanok, amelyek infrastrukturális fejlesztésekben való részvételért vagy a délkelet-európai országokkal kialakított,

német szempontból igen kedvező kereskedelmi szerződések hasznáért versenyeztek. A háborús vereség azonban mindkét országban szétlőzte szinte az összes fontos elosztási koalíciót, amelyek nagy része a politikai alap hiánya miatt már nem is szerveződhetett újjá. Az új koalíciók létrejöttéhez egyrészt hosszú idő kellett, másrészt szerveződésük egyik hagyományosan fontos területén, a hadiiparban a háború után nagyon hosszú ideig igen erős korlátok voltak érvényben.

Olson külön nem ír a japán példát sikeresen követő délkelet-ázsiai országokról (Hongkong, Tajvan, Szingapúr, Dél-Korea), de elmélete valószínűleg ezekre a gazdaságokra is könnyen alkalmazható. Dél-Korea kivételével ugyan egyikük sem keveredett háborúba 1945 után, de Hongkong és Tajvan lényegében tartós hadiállapotban élt a vélt vagy valószínű fenyegetés miatt, Szingapúrban pedig Li Kuan-ju elnök a hatvanas évek elejétől az egész politikai rendszert alárendelte a gyors gazdasági fejlődésnek, úgy, hogy a különérdekek érvényesítésére csak nagyon kis tér maradt.

Németországgal szemben Franciaország győztesként került ki a háborúból, és ez a körülmény látszólag a régi elosztási koalíciók túlélésének, illetve még gyorsabb burjánzásának kedvezhetett. Az olsoni elméletben fontos tényező azonban a koalíciók mérete. Minél kisebb egy elosztási koalíció, annál csekélyebb részt követelhet magának az elosztható javakból vagy a hatalomból, ugyanakkor annál valószínűbb, hogy tagjai nem keresnek „különtas” megoldásokat. Tehát a kisebb koalíciók nem táplálhatnak ugyan túlzott ambíciókat, viszont igen stabilak lehetnek. Ez volt jellemző Franciaországra, ahol a társadalom a háború után politikailag, ideológiailag, sőt még regionálisan is megosztottabbá vált (a IV. Köztársaság idején, 1958-ig a kormányzás is csak újjá- meg újjáalakuló alkalmi koalíciókkal volt lehetséges), és mindmáig ehhez hasonló az olasz eset. Ezekben az országokban az államhatalomnak nem kevés erős, hanem több gyengébb koalícióval kell megküzdenie, s ha jól alakítja ki kapcsolatait, számos koalíciót ki is játszhat egymás ellen.

Sötét jövő?

A brit gazdaság fejlődési zavarai látszólag csak a thatcherizmus első éveiben enyhültek,

de a háború óta valójában mostanáig nem múltak el. Ezekre a zavarokra az olsoni gondolatrendszerben kézenfekvő a magyarázat. Igaz, érdekes lehetne befogoldkodni azon, hogy a szakaszvezeték befolyásának a nyolcvanas évtized közepén bekövetkezett megtörése valóban a legerősebb elosztási koalíciókkal való leszámolásnak tekinthető-e, hiszen a brit gazdasági teljesítmény azóta sem javult látványosan. Tény viszont, hogy a brit belpolitikai erővonalak csaknem az évszázad eleje óta gyakorlatilag változatlanok, Olson gondolatmenete szerint tehát a társadalomra és a gazdaságra elhúzódó stagnálás várna. Akárcsak Svédországban, ahol a belpolitikai stabilitást több mint másfél évszázadon át segítette elő az is, hogy az országot elkerülték a háborúk. Mégis, a skandináv ország a háború utáni időszakban látványos fejlődést produkált, és csak a hetvenes évek eleje óta nyújt – különösen önmagához képest – kissé lehangoló teljesítményt.

Olson szerint a skandináv országokban éppen ellenkező a helyzet, mint Franciaországban. Észak-Európában az elosztási koalíciók, illetve a különérdeket védő szervezetek éppenséggel sokkal nagyobbak az optimális méretnél, szinte átfogják az egész társadalmat. Ezzel állhat összefüggésben a sokat bírált túladóztatás is, hiszen a szigorú adórendszeren keresztül az állam tulajdonképpen „abszolút elosztási koalícióként” működik.

A skandináv országokra alkalmazott olsoni elmélettel szemben mindamellelt van néhány kérdőjel. A szerző ugyanis nem hoz más nemzetközi példát arra, hogy az egész társadalmat átfogó nagyszervezetek valóban tekinthetők-e elosztási koalícióknak is. Arra sem ad magyarázatot, hogy egy nagyszervezet mennyiben jelenthet táptalajt az olyan kisebb – például regionálisan szerveződő – elosztási koalíciók számára, amelyek mikroméreteketben – például egy városi önkormányzatban – a nagyszervezet céljaira hivatkozva próbálják meg növelni jövedelmi részesedésüket.

Az olsoni elmélet általános érvénye valójában számos nemzetközi példa alapján megkérdőjelezhető, ami azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy az elméletet teljességgel el kellene vetni. Inkább azt kell megfontolni,

hogy mennyiben segítheti a gyakran bizony egy helyben toporgó társadalomtudományi-gazdaságpolitikai gondolkodást különösen ott, ahol sürgős válságkezelési feladatok adódnak.

Az Olson-féle gondolkodásmód mindezekelőtt akkor hasznos, amikor a gazdaságpolitika feladatait egyszerű alternatívákban próbálják megfogalmazni, és – mondjuk – szembeállítják egymással a kínai ösztönzésére, illetve a kereslet szabályozására törekvő vagy a liberális és az etatista gazdaságpolitikákat. Az előnyök és a hátrányok egymással összehasonlítva látszólag nyilvánvalók, de az olsoni gondolatrendszer elsajátítása segíthet abban, hogy az alternatívákat az elosztási koalíciók működési feltételeinek figyelembevételével elemezzék, illetve kombinálják. Ha ugyanis bármilyen szellemű gazdaságpolitika eléri az önmaga elé célul kitűzött fejlődést, mégis önmaga kerékközüjévé válhat, ha közben nagy befolyású elosztási koalíciók elburjánzását segíti elő.

Az olsoni társadalom- és gazdaságkép aligha szolgálja bármilyen politikai csoport vagy „koalíció” érdekeit, hiszen önmagában nem kapitalizmus-, szocializmus-, piac- vagy kormányzatellenes, hanem csupán a fejlődését gátló koalíciók megfékezéséért emel szót. Ez a számos gazdasági és politikai tapasztalattal egybecsengő tudományos következtetés azonban nem alapozhat meg önálló társadalom- vagy gazdaságpolitikát, inkább csak kiegészíthet egyébként életképes irányzatokat. Önmagában tehát válságkezelésre sem alkalmas. Olson olvasóját óvni kell attól is, hogy a könyv áttanulmányozása után ezt a társadalomképet a maga számára vízióvá alakítsa át. Nem lehet ugyanis feltételezni azt, hogy nagyobb külső vagy belső sokk híján a koalícióktól átszőtt társadalom végül egymás elleni „maffiák” küzdőterévé válik, s a „maffiák” annyira elhatalmasodnak, hogy csak egy újabb „maffiától” lehet majd azt várni, hogy legalább az előzőektől tisztítsa meg a terepet. Még Kelet-Európában sem, amelynek legújabb kori, de akár elmúlt néhány havi története is számos látványos, ám az Olson-féle mű alapos ismeretében sokszor valószínűleg megalapozatlan következtetésre adhat alkalmat.

Török Ádám